

TH.L.M. ENGELEN

VAN 1.300 ZIELEN NAAR 50.000 INWONERS

**Een eerste aanzet tot de demografische analyse
van Kerkrade in de periode 1600-1975**

Inleiding

Dit artikel is in eerste instantie te danken aan de werkzaamheden van de Stichting Fontes Rodenses, die zich ten doel heeft gesteld de geschiedschrijving over Kerkrade en het Land van Rode te stimuleren en te coördineren. Met name door de heer N. Moonen is een belangrijk deel van de demografische bronnen uit de gemeente- en parochiearchieven bewerkt en overzichtelijk geordend. Deze gegevens werden mij voorgelegd met het verzoek een eerste proeve van demografische analyse te leveren.¹ Reden voor dit verzoek vormde de overweging dat de bevolkingsontwikkeling wezenlijk wordt beïnvloed door gebeurtenissen en processen op politiek, economisch, maatschappelijk en ander terrein. Zo gezien kan een beschrijving van de demografische wederwaardigheden van een plaats een verantwoord uitgangspunt zijn om tot verdere geschiedschrijving te komen. Een breuk in het bevolkingsverloop of een verandering van het voortplantingspatroon wijzen bijvoorbeeld op achterliggende veranderingen van meer algemene aard, die, eenmaal vastgesteld en in tijd bepaald, verdere bestudering en verklaring vereenvoudigen.

Hoe belangrijk het formuleren van vraagstellingen en uitgangspunten voor in de lokale geschiedenis geïnteresseerde historici om de ontwikkelingsgang van hun woonplaats te achterhalen ook is, het vormt slechts een deel van de verantwoording van het hierna volgende. Een ander doel van dit soort micro-geschiedenis is het aandragen van empirisch materiaal om te komen tot een bevredigende theorie over de oorzaken en gevolgen van de plotselinge bevolkingstoename bij de overgang van de traditionele agrarische maatschappij naar de moderne industriële samenleving. Hierover bestaan verschillende tegenstrijdige opvattingen.

¹ Deze tekst werd reeds in 1979 aan de Stichting Fontes Rodenses aangeboden. Ten behoeve van de hier volgende publicatie zijn er enkele kleine veranderingen aangebracht. Ook werden enige aanvullingen op de literatuurverwijzingen opgenomen.

De bevolkingsgroei wordt door sommigen bijvoorbeeld verklaard uit de toegenomen vraag naar arbeidskrachten als gevolg van industrialisering, terwijl anderen de vestiging van industriële bedrijven net zien als antwoord op de toegenomen bevolking. Ook wijt men de toename van de bevolking ofwel aan minder sterfte, ofwel aan meer geboorten, ofwel aan beide. Voor de toetsing van de diverse modellen en de ontwikkeling van een algemene theorie zijn veel lokale en regionale studies noodzakelijk. Graag wil ik ook het volgende binnen dit grotere kader plaatsen. Een waarschuwing is overigens op zijn plaats. Dit artikel pretendeert slechts een globale demografische beschrijving van Kerkrade te geven, waarbij meer vragen worden opgeworpen dan beantwoord. Nochtans zijn er ook bij zo'n eerste oppervlakkige studie voldoende interessante ontdekkingen die het mededelen waard zijn en – zo wordt gehoopt – nader onderzoek zullen uitlokken. Momenteel worden de beschikbare gegevens op gezinskaarten verzameld. Hiervan zijn te zijner tijd meer en verdergaande conclusies te verwachten dan hier worden geboden. Het artikel is als volgt ingedeeld: eerst worden de bronnen en de daaruit af te leiden absolute bevolkingscijfers besproken. Daarna zal de gevonden bevolkingsontwikkeling nader worden beschouwd. Alhoewel methodische en (bronnen)technische overwegingen zo summier mogelijk zijn weergegeven, is het wellicht toch raadzaam hierin minder geïnteresseerde lezers aan te bevelen pas weer bij het stuk over de bevolkingsontwikkeling nader beschouwd de tekst op te vatten. Een blik in de keuken van de historische demografie mag immers niet de appetijt voor het uiteindelijk gerecht wegnemen.

Reconstructie van het bevolkingsverloop

De bevolking tijdens het Ancien Régime (zeventiende en achttiende eeuw)

Voor het benaderen van de bevolkingsontwikkeling te Kerkrade in de zeventiende en achttiende eeuw is een drietal bronnenseries voorhanden. In de eerste plaats blijken van groot belang de parochianenregisters van de St.-Lambertusparochie te Kerkrade uit de tweede helft van de achttiende eeuw.² Hierin hebben de pastoors in de periode na Pasen de huishoudens van de parochie opgesomd, alsmede de aan- en afwezi-

² Archief van de St.-Lambertusparochie te Kerkrade, nos. A 29 tot en met A 43.

ge personen, communicanten en niet-communicanten. Als huishouden wordt daarbij aangemerkt iedere zelfstandige samenlevingseenheid: echtparen, alleen- of samenwonende ongehuwden, weduwen of weduwnaars. Bij de huishoudens zijn tevens de inwonende verwanten, de kostgangers en het dienstpersoneel vermeld. Niet alle registers blijken even betrouwbaar. Een voorbeeld: in het parochianenregister van 1778 staan aanvullingen, waardoor dit register ook kon dienen voor 1779, 1781 en 1782. De aanvullingen zijn echter onvolledig, zodat alleen de basisgegevens uit 1778 zijn overgenomen.

Bij het totaliseren van hun gegevens zijn de pastoors niet al te zorgvuldig te werk gegaan. Zo worden in de lijst van 1740 de aantallen communicanten en niet-communicanten per pagina opgeteld. Achterin het register worden de paginatotalen nogmaals vermeld en getotaliseerd. Bij controle blijkt het totaal van 2.320 niet juist. Ik kom op 2.426 personen. Hierdoor is het ook niet verantwoord te vertrouwen op de paginatotalen. Aan de hand van de gezinsfiches, die op basis van deze parochieregisters zijn aangelegd, zijn de parochianen daarom afzonderlijk geteld. Het resultaat is nu 2.362. Bij de hierna volgende berekeningen is daarom steeds uitgegaan van de zelf getelde totalen en niet van de vermelde totalen. Verder is verondersteld dat de aantallen andersdenkenden in deze eeuwen een te verwaarlozen deel van de Kerkraadse bevolking hebben gevormd. Ik stel het totaal aantal parochianen daarom gelijk aan de totale bevolking.³ Een en ander resulteert in de volgende bevolkingscijfers.

Tabel 1. Bevolking Kerkrade volgens parochianenregisters

1740	2.362	1760	2.408
1741	2.272	1761	2.421
1742	2.299	1764	2.438
1743	2.286	1768	2.572
1744	2.312	1778	2.787
1755	2.351	1783	2.859
1756	2.340	1784	2.862

³ Zie de opmerkingen daarover in: Th. Engelen, De bevolkingsontwikkeling in Staats-Valkenburg gedurende de 18e eeuw, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XXII* (1977), pag. 80 en de verwijzing aldaar.

Een tweede pijler waarop deze bevolkingsreconstructie berust, zijn de opgaven over de aantallen communicanten. Dit zijn de personen die hun eerste communie hebben gedaan en op grond daarvan hun paasplicht moeten vervullen. Indien de verhouding bevolking/communicanten bekend is, kan men daaruit de totale bevolking berekenen met een omrekeningscoëfficiënt. Uit onderzoekingen elders is gebleken dat de communicanten ongeveer twee derde deel van de bevolking vormen. De gemiddelde leeftijd waarop men ter eerste communie is gegaan, heeft rond de twaalf jaar gelegen. In mijn hierboven genoemde artikel is uitgebreid op deze materie ingegaan.⁴ Voor Kerkrade kan de communieleeftijd nader worden gepreciseerd aan de hand van het register van eerste-communicanten in de St.-Lambertusparochie van 1745 tot en met 1835.⁵ Hierin werden alle personen genoteerd die in een jaar de eerste communie deden. Voor de periode 1746-1750 zijn hieronder de leeftijden weergegeven, hetgeen resulteert in de constatering dat de eerste communie te Kerkrade gemiddeld werd gedaan op de leeftijd van bijna dertien jaar.

Tabel 2. Leeftijd bij eerste communie te Kerkrade, 1746-1750

Leeftijd	10	11	12	13	14	15	16 (en ouder)
Mannen	4	6	15	8	11	4	2
Vrouwen	1	5	19	15	3	4	3
Totaal	5	11	34	23	14	8	5

gemiddeld 12,7 jaar

Voor de hier bestudeerde plaats zijn communicantencijfers bekend uit de door G. Simenon gepubliceerde kerkvisitatieverslagen van het bisdom Luik⁶ en uit enkele opgaven uit het zogenoemde Schepenbankar-

⁴ Idem, pag. 74.

⁵ Archief van de St.-Lambertusparochie te Kerkrade, no A 28.

⁶ *Visitationes archidiaconales, archidiaconatus Hasbaniae in diocesi Leodiensi ab anno 1613 ad annum 1763*, edidit Gulielmus Simenon, Tomus I en II, Leodii 1939.

chief van de gemeente Kerkrade.⁷ De gegevens uit deze bronnen betreffen de jaren 1624, 1658, 1699, 1712, 1730, 1736 en 1764. De oudste cijfers zijn afrondingen. Deze wijze van noteren is kenmerkend voor heel wat opgaven van communicanten in de bestudeerde tijd. Van deze werkwijze treft men nog in 1712 een typerend voorbeeld aan. In de aantallen van G. Simenon vindt men het afgeronde getal 1.250, terwijl het Schepenbankarchief het waarschijnlijk preciesere getal 1.258 aangeeft. Als aanduiding van de totale bevolking blijven deze gegevens, mede door gebrek aan beter, echter bruikbaar. Wie de communicantencijfers wil omrekenen tot bevolkingsaantallen, heeft een omrekeningscoëfficiënt nodig. Deze kan worden ontleend aan de eerder genoemde parochieregisters, waar zowel communicanten als niet-communicanten vermeld staan. In de betreffende jaren (zie tabel 1) blijkt gemiddeld 72,9% van de bevolking uit communicanten te bestaan. Extrapoleert men dit resultaat naar de jaren waarin we over visitatieverslagen beschikken, dan is tabel 3 het resultaat. De opgave van 800 communicanten in 1699 lijkt dubieus, zeker wanneer zij wordt vergeleken met de cijfers uit het begin van de achttiende eeuw. Een bevolkingsgroei van 58% in dertien jaar is hoogst onwaarschijnlijk. We komen op dit vraagstuk nog terug.

Tabel 3. Communicanten en daaruit afgeleide bevolking Kerkrade (afgerond), (communicanten = 73% van de bevolking)

Jaar	Communicanten	Bevolking
1624	1.000	1.370
1658	1.000	1.370
1699	800	1.095
1712	1.258	1.725
1720	1.480	2.025
1730	1.425	1.950
1736	1.490	2.040
1764	1.741	2.385

⁷ Gemeente Archief van Kerkrade (G.A.K.), Schepenbankarchief, no 45. Hierin staan voor de verschillende jaren ook inwonersaantallen vermeld, die enigszins afwijken van de uit de parochie-archieven berekende aantallen. Aangezien de rekenkundige bekwaamheid van de pastoors, die deze opgaven verstrekten, reeds ter discussie is gesteld, zijn deze cijfers niet verwerkt.

Het bevolkingsaantal in 1764 is nu bekend uit de parochieregisters en de visitatieverslagen. Het verschil is, gezien de indicatieve aard van de resultaten van historisch demografisch onderzoek, te verwaarlozen. Voor dit jaar zal voortaan met het gemiddelde van de beide beschikbare cijfers worden gewerkt, namelijk 2.412.

Een derde belangrijke bronnenserie voor het achterhalen van de bevolkingsontwikkeling zijn de gegevens uit de doopboeken van de St.-Lambertusparochie. De pastoors hebben aantekeningen nagelaten van 1615 tot 1796.⁸ De betrouwbaarheid van deze bronnen en de methodische problemen bij het gebruik ervan zijn elders reeds uitvoerig behandeld.⁹ De slotsom is geweest dat, ondanks bezwaren, de doopgegevens in de meeste gevallen als waardevolle informatie kunnen worden gebruikt bij het achterhalen van de bevolkingsgrootte. In het algemeen wordt aangenomen dat er een vrij vaste verhouding bestaat tussen het bevolkingscijfer en het aantal geboorten binnen zo'n bevolking. Wij verkeren echter in de gelukkige omstandigheid dat de verhouding tussen geboorten en bevolking voor een groot aantal jaren kan worden berekend, omdat we voor die jaren al hebben vastgesteld hoe groot de bevolking in Kerkrade was en we tevens het aantal dopen kennen. Teneinde statistische onevenwichtigheden, veroorzaakt door incidentele schommelingen in het geboortenaantal, te vermijden, wordt voor de bewuste jaren het gemiddelde genomen van de vijfjaarlijkse periode rond dat jaar. De verhouding geboorte/bevolking wordt uitgedrukt in het geboortencijfer of geboortenpromillage, het aantal geboorten per 1.000 inwoners (zie tabel 4 op pagina 7).

Men kan proberen de gevonden geboortencijfers te extrapoleren naar de jaren waarin de bevolking niet bekend is. Voor de zeventiende eeuw is dit een gewaagde onderneming. De afgeronde communicantencijfers van de drie bekende jaren bieden weinig houvast. Bovendien worden zij tegengesproken door een aantal andere gegevens uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. In het Spaanse archief van Simancas is uit 1662 een opgave van de bevolking van Kerkrade gevonden. Zij omvat

⁸ Archief van de St.-Lambertusparochie te Kerkrade, nos. A 23 tot en met A 26; Rijksarchief in Limburg (R.A.L.), Kerkelijke registers, nos. 278-282.

⁹ Zie o.a. Engelen, o.c., pag. 70-73 en de daar aangehaalde auteurs.

Tabel 4. Voorlopige bevolkingscijfers, geboorten en geboortenpromillage Kerkrade¹⁰

Jaar	Bevolking	Gemiddelde geboorten	Geboortenpromillage
1624	1.370	45,8	33
1658	1.370	59,4	43
1699	1.095	51,0	47
1712	1.725	52,2	30
1720	2.025	71,8	36
1730	1.950	66,4	34
1736	2.040	72,8	36
1740	2.362	65,2	28
1741	2.272	66,8	29
1742	2.299	65,8	29
1743	2.286	67,0	29
1744	2.312	68,2	29
1755	2.351	87,2	37
1756	2.340	86,4	37
1760	2.408	88,6	37
1761	2.421	85,0	35
1764	2.412	89,4	37
1768	2.572	90,4	35
1778	2.787	102,0	37
1783	2.859	108,8	38
1784	2.862	111,2	39

1.697 inwoners.¹¹ Het kan zijn dat deze opgave te hoog is, omdat men met deze gegevens de Spaanse koning probeerde te overreden het Partagetractaat te ratificeren. Toch lijkt dit gegeven, mede gezien het grotere aantal geboorten (zie grafiek 4), betrouwbaarder dan het communicantencijfer. De Spaanse opgave impliceert een geboortenpromillage van 32 (geboorten 1660-1664: gemiddeld 52,6), hetgeen meer aanvaardbaar is dan 43, zoals dit nu vermeld staat in tabel 4.

Voor 1699 beschikken we uit de kerkvisitatie over een opgave van het aantal huishoudens, te weten 300.¹² Daarnaast kan men uit de parochiënregisters voor de bekende jaren tussen 1740 en 1783 het gemiddeld

¹⁰ Het gemiddelde van de geboorten rond 1624 is berekend aan de hand van de cijfers uit 1622, 1623, 1624, 1627 en 1628.

¹¹ Lijst van Spaanse en Staatse parochies in 's-Hertogenrade, 1662, bijlage bij de missive Caracona-Filips IV, Archive General de Simancas (Spanje). Afschrift bij R.A.L., met dank aan Dr J. Haas.

¹² Visitationes archidiaconales, o.c.

aantal personen per huishouden berekenen. Dit getal (4,79), toegepast op 1699, zou leiden tot een bevolking van 1.437 personen. Men kan de gegevens uit de tweede helft van de achttiende eeuw echter niet zomaar gebruiken voor 1699. Als we uitgaan van het bevolkingsaantal, zoals vermeld in de Spaanse telling, is tussen 1662 en 1712 de bevolking van Kerkrade stabiel gebleven, terwijl zij tussen 1740 en 1783 elk jaar met een kwart percent is gestegen. Nu bestaat er altijd een verschil in gezinsgrootte tussen een groeiende en een stabiele bevolking. Coale en Demeny hebben daarover tabellen opgesteld, die naderhand door Lesthaeghe voor Vlaanderen zijn gemodificeerd.¹³ Op grond van hun berekeningen moet men aannemen dat de gemiddelde gezinsgrootte in de tweede helft van de zeventiende eeuw ongeveer 0,25 personen per gezin lager is geweest dan een eeuw later. Indien elk gezin omstreeks 1699 4,55 personen heeft omvat, zou de bevolking van Kerkrade in dat jaar 1.365 personen hebben belopen. Het geboortecijfer zou dan 37,4 zijn geweest. Dit cijfer is heel wat aanvaardbaarder dan het eerder gevonden getal. In tabel 4 werd met behulp van het communicantencijfer een promillage van 47 gevonden, hetgeen onwaarschijnlijk hoog kan worden genoemd. De reconstructie van het bevolkingsgetal op basis van de Spaanse telling en het aantal huishoudens, vermeld in de kerkvisitatie van 1699, lijkt dan ook heel wat acceptabeler dan dat op grond van het communicantencijfer.

Bovendien passen de zo gevonden cijfers beter in het beeld van de geboortenaantallen (zie grafiek 4). Ook daar wordt in de jaren rond 1660-1665 het hoogste niveau voor de hele zeventiende eeuw aangetroffen en blijkt in 1699 een lager niveau voor te komen, dat echter nog uitstijgt boven dat van 1620. Al met al worden voor 1662 en 1699 nu de bevolkingsaantallen bepaald op respectievelijk 1.679 en 1.365. Ook voor de aansluiting op de achttiende-eeuwse gegevens geeft dit een betere uitgangspositie.

Uit de achttiende eeuw zijn zoveel bevolkingscijfers bekend, dat de ontbrekende jaren niet hoeven te worden aangevuld met behulp van geëxtrapoleerde geboortecijfers. Deze promillages zullen wel worden gebruikt om de verhouding tussen bevolking en geboorten op langere termijn te bestuderen.

¹³ A.J. Coale and P. Demeny, *Regional model life tables and stable populations*, Princeton N.J. 1962; R. Lesthaeghe, Een demografisch model voor de Oostvlaamse landelijke populatie in de 18e eeuw, in: *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* V (1974), pag. 61-100.

De bevolking in de Franse tijd

In zijn dissertatie over het Noorderkwartier heeft Van der Woude er reeds op gewezen dat het kwantitatief materiaal uit de Franse tijd stiefmoederlijk is behandeld.¹⁴ In vergelijking met de voorgaande eeuwen heeft tussen 1795 en 1815 een overvloed aan tellingen plaatsgevonden. De plaatselijke bestuurders werden echter zo veelvuldig met vragen van kwantitatieve aard geconfronteerd, dat hun accuratesse er onder leed. We zullen hiervan voorbeelden tegenkomen. Het grote aantal opgaven van de bevolking in zo korte tijd maakt toetsing van de bronnen aan elkaar mogelijk. Op deze wijze kunnen de gegevens van 1795 af minstens even betrouwbaar worden als de eerder gebruikte cijfers. We laten hier de opgaven volgen zoals gevonden in de diverse tellingslijsten.

Tabel 5. Inwoners Kerkrade, 1789-1816 (ongecontroleerde opgaves)

Jaar	Inwoners	Bron
1789	3.077	G.A.K., Schepenbankarchief, no 45
1795	3.116	R.A.L., Frans archief (F.A.), no 635
1795	3.101	R.A.L., F.A., no 632
1796	2.309	G.A.K., F.A., no 241
1796	2.467	R.A.L., F.A., no 1.056
1800	2.883	R.A.L., F.A., no 1.065
1800	2.883	G.A.K., F.A., no 361
1804	2.883	R.A.L., F.A., no 1.065
1804	3.417	R.A.L., F.A., no 1.065
1804	3.298	Archief St.-Lambertusparochie, no E 3, Stokreg. II, fol. 179
1806	3.398	G.A.K., F.A., no 364
1806	3.398	R.A.L., F.A., no 1.067
1806	3.326	R.A.L., F.A., no 653
1806	2.883	R.A.L., F.A., no 653
1806	2.883	R.A.L., F.A., no 182
1808	3.253	G.A.K., F.A., no 364
1811	3.328	R.A.L., F.A., no 1.069
1816	3.427	G.A.K., begroting 1816

¹⁴ A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier*, Wageningen 1972, pag. 96-97. Recentelijk werd deze auteur hierin bijgevalen: P.M.M. Klep, Kanttekeningen bij het Bataafs-Franse beschrijvende bronnenmateriaal in Nederland, 1795-1813, in: J.P.A. Coopmans, A.M.D. van der Veen (eds.), *Van blauwe stoep tot citadel*, 's-Hertogenbosch 1988, pag. 257-266.

Een nadere beschrijving van deze bronnen is nodig teneinde hun waarde te kunnen bepalen. Het bevolkingsaantal van 1789 is de som van communicanten en niet-communicanten en lijkt, in het licht van de voorafgaande en volgende gegevens, redelijk betrouwbaar. Uit het jaar 1795 zijn twee lijsten bewaard, één gedateerd Pluiose an III (januari 1795) en de andere gedateerd januari 1795. Het kleine verschil in uitkomst bevestigt allicht de juistheid; vandaar dat voor 1795 het bevolkingsaantal op 3.110 wordt bepaald. Het jaar 1796 levert grotere problemen. Beide cijfers uit dit jaar wijzen op een zeer plotselinge teruggang van de bevolking. Het cijfer 2.467 komt uit een ongedateerd register. Aan de hand van de data van vestiging en de verblijfsduur kan het jaar van telling op 1796 worden bepaald. De opgaven in de volkstelling verschillen in dit jaar aanmerkelijk van de gegevens uit de parochianenregisters. Een groot aantal huishoudens wordt in deze registers wel vermeld, maar in de volkstelling niet. Helaas bestrijkt het parochianenregister alleen Kerkrade-centrum en het westelijke gedeelte van de parochie, zodat er geen totaalcijfer uit afgeleid kan worden. Legt men echter het aanwezige deel van het register naast het corresponderende deel van de Franse volkstelling, dan blijken er respectievelijk 222 en 276 gezinnen vermeld te staan. Het is redelijk de pastoor die ter plaatse goed bekend was, het voordeel van de twijfel te gunnen boven Franse of slecht voorgelichte en ongemotiveerde plaatselijke tellers. We hebben nu twee mogelijkheden.

Wij kunnen de volkstelling van 1796 als onbetrouwbaar van de hand wijzen, evenals de telling volgens het parochianenregister, die een nog lagere bevolking suggereert. Daarmee is dan niet gezegd dat er geen daling in het bevolkingsaantal zou zijn opgetreden; alleen op grond van deze gegevens is daarvoor geen overtuigend bewijs te leveren.

Het is ook mogelijk de bevolking van geheel Kerkrade te extrapoleren op grond van wellicht betrouwbare gedeeltelijke cijfers van de pastoor. Aannemend dat in de 25% van de parochie die door de pastoor niet is beschreven, door de volkstellers evenveel fouten zijn gemaakt als in het gedeelte dat controleerbaar is, komt men tot een bevolking van $2.467 \times (276 : 222) = 3.067$ inwoners.¹⁵ De daling van het bevolkingsaantal is dan gering geweest. Voor zo'n daling pleit ook het lage cijfer van 1800. Een voortzetting van de daling met 1,4% uit 1795-1796 tot 1800 geeft een totaal aantal inwoners van 2.889 in 1800, nauwelijks meer dan in de telling uit dat jaar is vermeld. Naast deze cijfermatige benadering is er ook een inhoudelijke verklaring voor de daling te vinden. Bij één van de opgaven uit 1800, ondertekend door burgemeester Poyck, staat ver-

meld: "que cette population diminue quelquefois de plusieurs cents, car dès que quelques houillères périssent grande nombre de famille s'ent vont dans les endroits où ils trouvent à exercer leur profession". Deze verklaring voor het lage bevolkingscijfer zou ook voor het hele tijdvak 1795-1800 kunnen opgaan. Het blijft overigens ook mogelijk dat men in de parochieregisters uit 1796 de werkelijke gedomicileerde of ingeschreven bevolking aantreft en in de Franse tellingen de feitelijke, op dat moment aanwezige bevolking.

Een bevolking van 2.883 zoals in 1800 wordt ook gevonden in enkele lijsten uit 1804 en 1806. Eenzelfde constatering wordt in andere gemeenten gedaan: de opgaven uit 1800 zijn ook gebruikt op 18 Pluviose an XII (6 februari 1804), 5 oktober 1806 en 15 oktober 1806. Zie hier het beloofde voorbeeld van laksheid van de zijde der tellers, die het gevolg was van de honger naar kwantitatieve gegevens van de centrale overheid. Uit 1804 resteren nu nog twee gegevens: de parochieregisters van de St.-Lambertusparochie vermelden een bevolking van 3.298. De Franse telling van de eerste Vendémiaire an XIII (23 september 1804) heeft een opgave van 3.417. Omdat beide tellingen op een verschillend tijdstip binnen het jaar werden gehouden, worden ze als een bevestiging van elkaar gezien en is voor 1804 het gemiddelde van 3.358 als bevolkingsaantal vastgesteld. De bevolking in 1806 kan eveneens uit twee vermeldingen worden afgelezen: op 1 januari 1806 vindt men 3.398 inwoners; in antwoord op een keizerlijk decreet van 24 september 1806 telde men 3.326 inwoners. Deze lijst is voor gezien getekend op 29 april 1807 en moet dus de bevolking tussen beide data weerspiegelen. Het gemiddelde van beide getallen, 3.362, wordt verder als de bevolking van 1806 gehanteerd. De uitkomsten van de tellingen, gehouden in 1808, 1811 en 1816 leveren geen problemen op.

¹⁵ Na afsluiting van het manuscript wees Prof. Dr J.C.G.M. Jansen mij op een bron die de plotselinge terugval van de bevolking tussen 1795 en 1796 kan verklaren. In *Dénombrement de la population et bestiaux de toute espèce de la Meuse Inférieure, Canton de Rolduc 16 Thermidor An IV (R.A.L., F.A., no 4366)* wordt gewag gemaakt van 2.309 inwoners in Kerkrade, maar tevens van 778 inwoners in Rolduc. Kennelijk was er nu sprake van twee mairieën. Samengevoegd zouden er dan 3.087 inwoners zijn, hetgeen nagenoeg overeenkomt met de hier door mij uitgevoerde correctieberekening.

De bevolking van Kerkrade in de negentiende en twintigste eeuw

Met de Franse tijd begint het statistisch tijdperk. De burgerlijke stand en volkstellingen zouden nu het vaststellen van de bevolkingsontwikkeling eenvoudig moeten maken. In de praktijk zit er echter nog een aantal onvolkomenheden aan de registratie. Te lage telling is regel in de plaatselijke bevolkingslijsten. Dit komt in het begin van de eeuw in gemeentelijke opgaven voor en na 1851 in de provinciale verslagen waar jaarlijks het bevolkingsaantal staat vermeld. Bij de om de tien jaar gehouden volkstellingen bleek de bevolking steeds groter dan in gemeentelijke tellingen. Telkens moesten de cijfers weer worden aangepast. Vooral de administratie van binnenkomende en vertrekkende personen was niet efficiënt. Soms was men ook nonchalant. Typerend zijn bijvoorbeeld de opgaven van het aantal inwoners in de gemeentebegroting van Kerkrade in het begin van de negentiende eeuw. In 1821, 1822 en 1823 wordt eenzelfde afgerond getal genoemd. Een soortgelijke situatie doet zich voor in 1824, 1826, 1828 en 1829, als het ronde getal 3.000 als bevolkingscijfer wordt genoteerd. De officiële volkstelling van 1829 komt op 3.435 zielen.

Omdat vooral de bevolkingsontwikkeling op lange termijn onderwerp van dit onderzoek is en er dus geen gegevens van elk jaar nodig zijn, wordt voor de negentiende en twintigste eeuw voornamelijk gebruik gemaakt van de resultaten van de volkstellingen die vanaf 1829 regelmatig werden gehouden. Daaruit is zoveel mogelijk de wettige bevolking gehaald, dat wil zeggen alle ingeschrevenen, dus ook de tijdelijk afwezigen. Alleen voor de aansluiting tussen 1806 en 1829 is nog gebruik gemaakt van enkele gemeentelijke opgaven. In de gemeentebegroting, gedagtekend 01-04-1816, wordt een aantal zielen van 3.427 vermeld. Eenzelfde bron uit juni 1817 noemt 2.714 mensen. De plotselinge bevolkingsteruggang tussen 1816 en 1817 is verklaarbaar omdat in juni 1816 een deel van Kerkrade bij Herzogenrath werd gevoegd. Ingevolge een grenstractaat tussen Pruisen en Nederland werden toen de gehuchten Strass, Maubach, Kohlberg, Pesch en Steinbusch onder Pruisisch bestuur gebracht. Toch verklaart dit maar een deel van de terugval. Van belang is ook dat er weer een onderscheid is gemaakt tussen Kerkrade (met 2.709 inwoners) en Rolduc (met 455 inwoners).¹⁶ Op het eerste oog

¹⁶ De aantallen komen uit het *Annuaire de la province de Limbourg de 1824*, waarvan de uitkomsten werden overgenomen door de kwartiermeester-generaal van het Ministerie van Oorlog, no 220-223. Met dank aan Prof. Dr J.C.G.M. Jansen.

lijken deze cijfers nauwkeuriger dan de afgeronde getallen die wij hier-voor aantreffen, maar toch blijft een waarschuwing op zijn plaats dat voorzichtigheid is geboden bij het hanteren van deze gegevens.

Tabel 6. Inwoners Kerkrade in de negentiende en twintigste eeuw

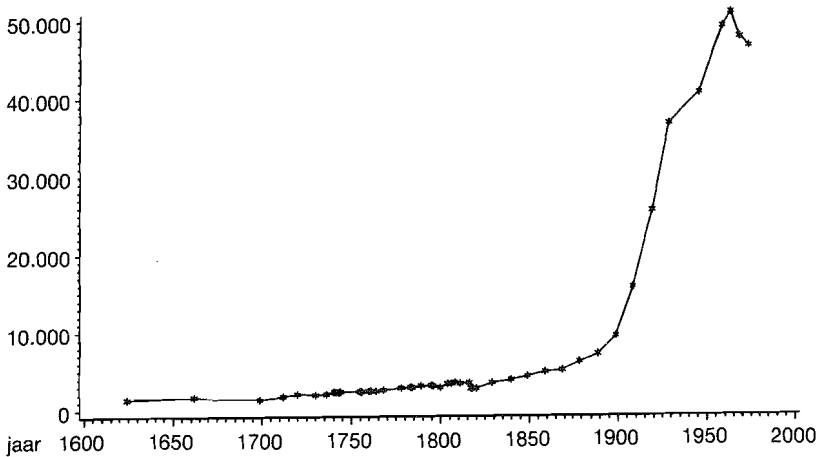
Jaar	Inwoners	Bron
1816	3.427	gemeentebegroting 1816, G.A.K.
1817	2.709	idem 1817
1818	2.731	idem 1818
1820	2.714	idem 1820
1823	3.033	zie noot 16
1829	3.425	Kok ¹⁷
1840	3.830	volkstelling
1849	4.240	idem
1859	4.800	idem ¹⁸
1869	5.037	idem
1879	6.105	idem
1889	7.019	idem
1899	9.389	idem
1909	15.666	idem
1920	25.494	idem
1930	36.705	idem
1947	40.641	idem
1960	49.184	idem
1965	50.947	C.B.S., Gemeentelijke Demografische Documentatie
1970	47.753	idem
1975	46.609	idem

Hiermee is de bevolking van Kerkrade vastgesteld vanaf het begin van de zeventiende eeuw tot heden. In grafiek 1 is deze ontwikkeling grafisch weergegeven. De diverse bewerkingen zullen duidelijk hebben gemaakt dat zeker voor de eerste twee eeuwen de opgaven benaderingen zijn. De indicatieve waarde van de gevonden bevolkingscijfers is echter zodanig dat ze zeker als uitgangspunt voor een nadere beschouwing kunnen dienen.

¹⁷ De volkstelling van 1829/1830 is nooit apart gepubliceerd. Het hier vermelde bevolkingstal is uit J.A. Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, Assen 1964.

¹⁸ Een waarschijnlijk iets nauwkeuriger getal van 4.812 staat vermeld in *Bijdragen tot de Algemene Statistiek van Nederland 1* (1878), 's-Gravenhage 1880, pag. 54-55.

Grafiek 1. Bevolkingsontwikkeling Kerkrade, 1600-1975

De bevolkingsontwikkeling nader beschouwd

Na de reconstructie van het bevolkingsverloop te Kerkrade tussen 1600 en heden kunnen we nu overgaan tot een bezinning op de vragen die de vastgestelde ontwikkeling oproept. Met de gebrekkige zeventiende-eeuwse gegevens is een bevolkingsverloop geconstrueerd, waarin allereerst een stijging van het inwonertal wordt waargenomen van 1624 tot 1662. Daarna blijft de bevolking per saldo tot 1712 stabiel, hoewel in de jaren negentig van de zeventiende eeuw een grote terugval moet hebben plaatsgevonden. Aan de hand van de geboortecijfers kunnen wij deze ontwikkeling nog wat nader nuanceren. De stijging uit de eerste helft van de eeuw is waarschijnlijk uitsluitend toe te schrijven aan de periode 1640-1665. Daarvóór kan de bevolking zelfs zijn gedaald. Het lage bevolkingsgetal van 1699 schijnt te zijn waargenomen nadat het laagste punt van de inzinking, die omstreeks 1665 had ingezet, al weer was gepasseerd.

Het dieptepunt lijkt rond 1690 – bij het begin van de negenjarige oorlog – te zijn bereikt. Dit alles leidde ertoe dat gedurende de zeventiende eeuw weliswaar schommelingen in de bevolkingsgrootte optraden, maar dat aan het eind van de eeuw de bevolking slechts een kleine twee-

honderd zielen meer telde dan rond 1620. In de achttiende eeuw daarentegen is er sprake geweest van een langzame groei. Uiteindelijk verdubbelde de bevolking van Kerkrade en kwam het inwonertal boven 3.000 uit. Kleine inzinkingen waren er omstreeks 1730, 1770 en in de laatste vijf jaren van de eeuw. Na de incidentele bevolkingsteruggang van 1816 als gevolg van het grensverdrag zette in de negentiende eeuw een snellere groei in, die vanaf het eind van die eeuw met recht spectaculair mag worden genoemd. Gedurende de periode 1900-1960 vervijf-voudigde de bevolking van Kerkrade. In 1965 was voorlopig het hoogtepunt van het inwonertal bereikt, waarna een daling inzette.

De zeventiende en achttiende eeuw

De boven geschetste ontwikkeling in de zeventiende en achttiende eeuw sluit niet aan bij Slicher van Bath's fasering voor deze periode.¹⁹ Als depressieperiode wijst hij 1650-1750 aan. In deze tijd dalen de graanprijzen, verminderen de ontginnings- en andere activiteiten en wordt voor grote delen van Europa een bevolkingstagnatie geconstateerd. In Kerkrade vindt het herstel eerder plaats; reeds vanaf 1690 is er een dood punt overwonnen en begint de bevolking te groeien. Wel wordt een andere beschrijving van agrarisch Europa onderstreept:²⁰ de structurele bevolkingstoename uit de tweede helft van de vijftiende eeuw stagneert in de zeventiende eeuw, maar rond 1700 zet weer een stijging in.

Hiermee stoten we op een belangrijke vraag over de Kerkraadse ontwikkeling: welke factoren zijn verantwoordelijk voor de overgang van stagnatie naar groei? De oude verklaring van Malthus wijst voor dit soort zaken op de spanning tussen bestaansmiddelen en bevolking. Volgens deze auteur zal elke bevolking groeien tot de uiterste bestaansgrens en dan worden gecorrigeerd door "positive checks", hongersnoden en epidemieën, tenzij "preventive checks", zoals het uitstellen van huwelijken, zorgen voor een geleidelijke ontwikkeling van de bevolking. Vanuit deze visie zouden er rond de eeuwwisseling dus veranderingen moeten zijn opgetreden die een uitbreiding van de bevolking mo-

¹⁹ B. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850*, Utrecht/Antwerpen 1976, pag. 216-262.

²⁰ Aldo de Maddalena, Rural Europe 1500-1700, in: Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe 2*, Glasgow 1976, pag. 282.

gelijk maakten. Dat kan een vernieuwing of verandering in de voedselproductie zijn die aan meer mensen bestaansgrond bood. In zo'n situatie bezwijken minder personen aan honger of ziekte, hetgeen in een bevolkingstoename resulteert.

Op het eerste oog lijkt het mogelijk een bevestiging voor deze theorie te ontleenen aan de graanprijzen. Hoge graanprijzen wijzen op een klein aanbod of op een grote vraag. In elk geval brengen ze voor de consument, als ze een bepaalde hoogte bereiken, gevolgen mee zoals door Malthus geschetst. Uit diverse onderzoeken is gebleken dat de roggeprijzen daarbij doorslaggevend zijn, aangezien het grootste gedeelte van het inkomen hieraan opging.²¹ Als de voor Kerkrade representatieve roggeprijs is die op de Roermondse markt genomen.²² Een vergelijking van deze prijzen met die te Afdon, Maastricht en Aken leert namelijk dat de ontwikkeling en hoogte ervan vrijwel identiek zijn.²³ Bestudering van deze prijzen in grafiek 2 laat zien dat tussen 1625 en 1710 de roggeprijzen vrijwel constant relatief hoog zijn. Zij liggen op een niveau dat in de achttiende eeuw pas rond 1770 weer wordt bereikt. Bovendien vallen de incidentele uitschieters in de graanprijzen op, die na 1710 zowel in frequentie als in intensiteit afnemen. Een eenvoudig antwoord op de boven gestelde vraag zou dus kunnen zijn, dat in de achttiende eeuw een grotere bevolking mogelijk werd gemaakt door een grotere hoeveelheid voedsel.

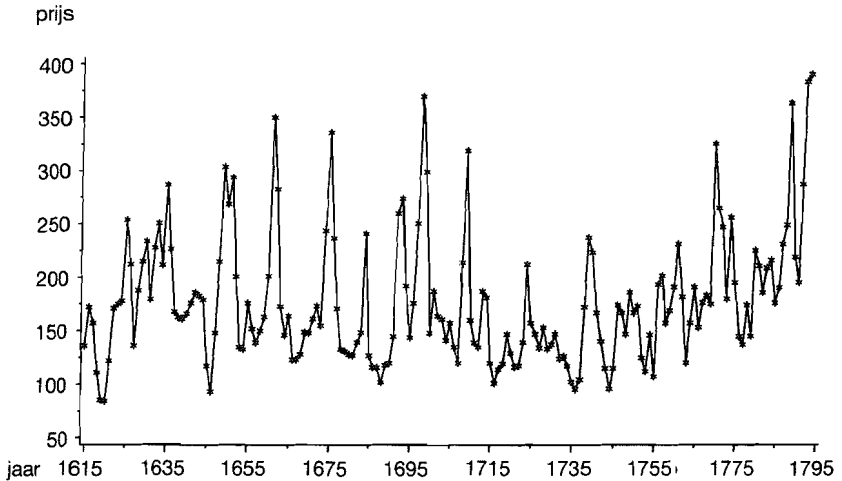
Gewoonlijk zijn verklaringen van verbanden in het verleden echter gecompliceerder. De economische en sociale structuur van een gebied is mede bepalend voor de gevolgen van een verandering in de graanprijzen. Voor de producenten betekent een hogere graanprijs namelijk meer inkomsten, terwijl de consumenten hieronder lijden. Maar ook in deze constatering moet men nuanceren; kleine boeren kunnen bij hoge graanprijzen niet of nauwelijks profiteren, daar hun productie zo gering is dat het grootste deel voor eigen gebruik nodig is en vrijwel niets op de markt kan worden gebracht. Afhankelijk van de samenstelling van de

²¹ Zie o.a. E. Scholliers, *Loonarbeid en honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen*, Antwerpen 1960, pag. 169.

²² Uit J. Ruwet e.a., *Marché des céréales à Ruremonde, Luxembourg, Namur et Diest aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Louvain 1966. Een duidelijk voorbeeld daar is figuur 11.

²³ Aufzeichnungen der Brotmarktmeister über Getreidepreise, Stadtarchiv Aachen, hs. 724 (fl. 95-168); Effraction der graenen, die welke de heeren van St.-Servaes Tricht op die octave van St.-Joan Baptista modereren, Stadsarchief Maastricht, hs. no 201; Roggeprijzen te Afdon, Diözesenarchiv Aken, hs. 251; met dank aan Drs L. Augustus en de heer N. Moonen.

Grafiek 2. Roggeprijs in Roermond, 1615-1795

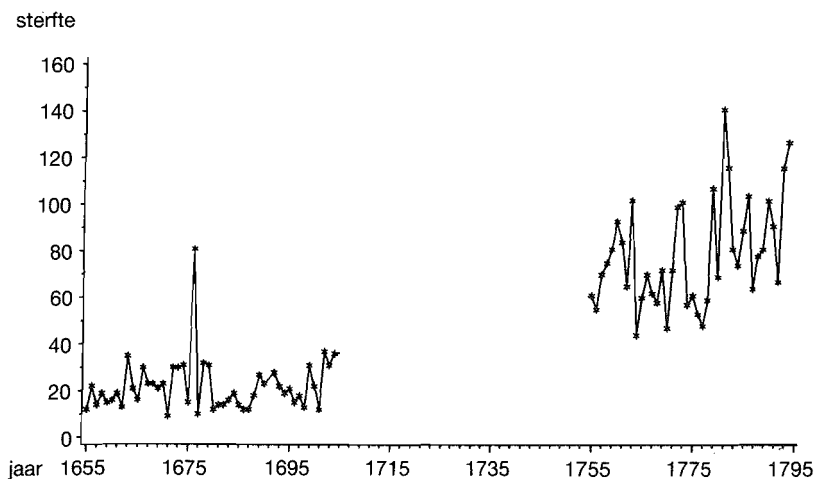
Bron: J. Ruwet, *Marché des céréales*.

bevolking te Kerkrade in grote boeren, kleine boeren, landarbeiders of handwerkslieden, kan het gevolg van de hoge graanprijzen anders zijn dan elders. Een grondige kennis van de sociale stratificatie en de structuur van de beroepen is nodig.

Een kenmerk van een samenleving die tot aan het plafond van haar mogelijkheden is gegroeid, is haar gevoeligheid voor crises. De door ondervoeding verzwakte bevolking zal bij hoge pieken in de voedselprijs worden getroffen door grote sterfte. Welnu, in Kerkrade kennen wij sterftecijfers voor de tweede helft van de zeventiende en de tweede helft van de achttiende eeuw (zie grafiek 3). Er doet zich nu een vreemd verschijnsel voor. Men zou in de zeventiende eeuw, gezien de bevolkingsstagnatie, een kwetsbare bevolking verwachten.

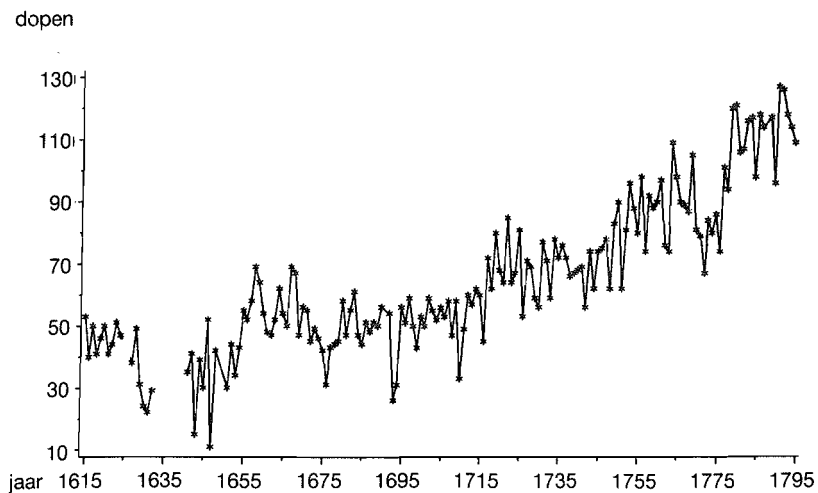
Niets is echter minder waar. Tussen 1655 en 1705 stijgt de sterfte maar eenmaal boven de geboorte uit, namelijk in 1676 als een dysenterie-epidemie Kerkrade treft (zie hiertoe ook grafiek 4). Daarentegen doet dit crisisverschijnsel zich tienmaal voor in de kortere periode 1754-1796. Meer dan de helft van deze gevallen valt samen met pieken in de graanprijzen (1763, 1772-1773, 1790 en 1795-1796). Het ontbreken van sterftecijfers voor de eerste helft van de achttiende eeuw maakt het helaas niet mogelijk ook voor deze periode de crisisjaren vast te stellen.

Grafiek 3. Sterfte-aantallen Kerkrade, 1655-1795

Bron: Archief St.-Lambertusparochie Kerkrade.

Grafiek 4. Aantallen dopen Kerkrade, 1615-1795

Bron: Archief St.-Lambertusparochie, Kerkrade.

De stagnatie in de zeventiende eeuw kan blijkbaar niet zomaar worden verklaard door hoge prijzen en een arme bevolking, want hoewel de uitschieters in de roggeprijzen veel frequenter en veel heftiger zijn, volgt hierop maar eenmaal (en dan nog indirect via een ziekte) een excessieve sterfte. De waarde van deze uitspraak is overigens afhankelijk van de betrouwbaarheid van de gegevens over dopen, trouwen en begraven. Nu zijn in de zeventiende eeuw de registers van gestorvenen (dan wel begravenen) vaak onvolledig. Met name de kindersterfte wordt regelmatig onnauwkeurig genoteerd. Ook in Kerkrade komen in de periode 1655-1705 buitengewoon weinig kinderen voor in de begraafregisters. Dit wijst op onvolledige aantekeningen. Een eenvoudige berekening bevestigt deze uitspraak. Aan de hand van de twee bekende (althans berekende) bevolkingsopgaven en de opgaven van begravenen tussen 1655 en 1700 vindt men het onwaarschijnlijk lage sterftecijfer van 13,6. Voor de periode 1755-1796 is dit 30%! Nadat de demografische gegevens uit deze tijd op gezinskaarten zijn ondergebracht, zal blijken wat de omvang is van de geconstateerde “ondertelling” en welke gevolgen dit heeft voor de hiervoor geuite opinies.

De hier aangevoerde overwegingen resulteren in een complex en soms tegenstrijdig beeld. Daarbij dient men te bedenken dat er ook nog andere verklaringen mogelijk zijn. Wat te denken bijvoorbeeld van de veelbesproken fourageringen en plunderingen, waaraan de bewoners van deze streek waren blootgesteld in de twee besproken eeuwen?²⁴ In hoeverre wordt hierdoor bepaald of de bevolking verder groeit dan wel stationair blijft? De verwevenheid tussen oorlog en voedselprijs maakt bovendien nog een combinatie van beide factoren als verklaring mogelijk.

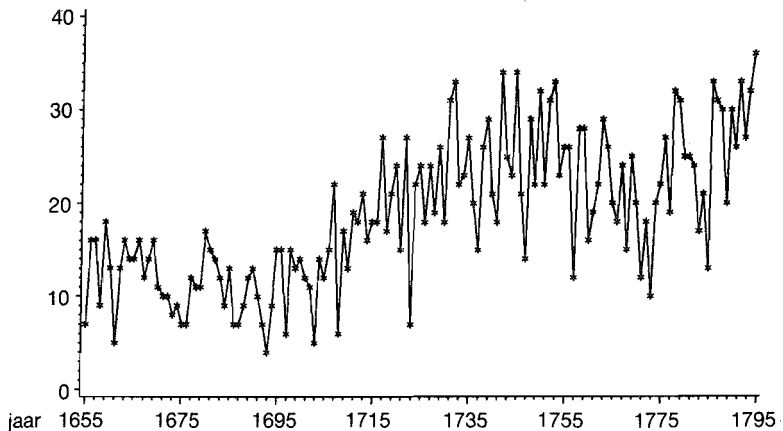
Van belang voor een mogelijke verklaring van het verschil tussen de zeventiende en achttiende eeuw is ook een nader onderzoek naar de instelling van de Kerkradenaren ten aanzien van het huwelijk. Tot laat in de negentiende eeuw (in de volgende paragraaf wordt hierop nader ingegaan) wordt de provincie Limburg gekenmerkt door een lage huwelijksfrequentie en een hoge huwelijksleeftijd. Op deze manier wordt een snelle groei van de bevolking voorkomen via Malthus' “preventive checks”. Sommigen zien hierin een min of meer onbewust onderschikken van persoonlijke wensen aan gemeenschapsbelang. Het kan zijn dat dit restrictieve huwelijkspatroon in het zeventiende-eeuws Kerkrade sterker was dan in de achttiende eeuw. Een indicatie hiervoor is te vin-

²⁴ *Limburgs Verleden II*, Maastricht s.d., pag. 214, 242, 245-246.

den in het huwelijkscijfer, dat wil zeggen het aantal huwelijken per jaar per 1.000 inwoners. De periode 1655-1700 geeft een huwelijkscijfer van 7,7; voor 1701-1750 en 1751-1795 belooft dit getal respectievelijk 9,8 en 9,4 (zie ook de absolute cijfers in grafiek 5). Hieruit is een lager huwelijkspeil af te leiden in de zeventiende eeuw. Dat geldt te meer daar het huwelijkscijfer ook beneden de 9 blijft, als voor de jaren 1658 en 1699 de lage communicantenopgaven als basis voor de bevolkingsaantallen worden gebruikt. Een nadere bestudering van de registratie der huwelijken zal moeten leren of ook de huwelijksleeftijd na 1700 lager werd, zodat naast meer huwelijken ook een langere periode, waarin gehuwde vrouwen vruchtbaar waren, voor een bevolkingstoename verantwoordelijk was. Als dit inderdaad zo zou blijken te zijn, dan is een nader onderzoek naar de sociaal-psychologische veranderingen die eraan ten grondslag liggen, van belang.

Grafiek 5. Huwelijken te Kerkrade, 1655-1795

huwelijken

Bron: Archief St.-Lambertusparochie, Kerkrade.

Maar ook hier is het spel van oorzaak en gevolg ingewikkeld. De bevolkingstoename kan het gevolg zijn van meer en jonger huwen; van de andere kant zorgen meer geboorten voor een jongere bevolking, waarin de huwelijksfrequentie al om die reden hoger wordt.

Er zijn kortom te veel vragen om met het nu bestudeerde materiaal te kunnen beantwoorden. Nader onderzoek, zoals een te entameren gezinsreconstructie, een sociale stratificatie en een ontleding van de economische structuur, zijn onontbeerlijk voor verdergaande conclusies. Duidelijk is echter dat deze eerste demografische verkenning belangwekkende ontwikkelingen aan het licht brengt.

De negentiende en twintigste eeuw

Alvorens in te gaan op de gevonden ontwikkeling in de laatste twee eeuwen is het zinnig even stil te staan bij het model van de bevolkingsontwikkeling in de overgang tussen de pre-industriële en de moderne tijd.²⁵ Uiteraard geeft zo'n model slechts een globaal beeld, zodat het te bestuderen gebied kleinere of grotere afwijkingen van het algemene patroon kan vertonen. In het onderhavige model wordt aangegeven hoe de bevolkingsontwikkeling in Europa zich tussen het eind van de achttiende eeuw en de twintigste eeuw heeft voltrokken. Dit zeer algemene beeld is ontstaan aan de hand van tot nog toe verrichte onderzoeken. Welnu, de pre-industriële samenleving werd gekenmerkt door hoge geboorten- en sterftcijfers. Per duizend inwoners werden gemiddeld 30 kinderen per jaar geboren en ook het sterftcijfer lag rond deze waarde of iets lager.

Het aantal geboorten werd voornamelijk bepaald door de "natuurlijke" ontwikkeling, aangezien het gebruik van geboortenbeperkende middelen nauwelijks ingang had gevonden en de eventueel wel toegepaste methoden (coïtus interruptus) zo onbetrouwbaar waren dat ze nauwelijks betekenis hadden. De hoge sterfte was voornamelijk te wijten aan exogene factoren. Het wankel evenwicht tussen voedselproductie en voedselbehoefte zorgde voor grote schommelingen in de sterfte als gevolg van misoogsten, oorlogen en epidemieën. Als resultaat van dit alles kon een lichte bevolkingsgroei voorkomen; zeer frequent zorgden crises echter voor uitdunning van de populatie.²⁶

In dit beeld kwam verandering toen de voedselproductie als gevolg van de agrarische revolutie (onder andere vruchtwisselingsgebruiken waar-

²⁵ Een heldere beschrijving geeft H.J. Habakkuk, *Population growth and economic development since 1750*, Leicester 1981.

²⁶ Zie hierover W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland*, Göttingen 1977.

door braak overbodig werd, teelt van klaverachtigen waardoor de grond werd verbeterd en meer vee kon worden gehouden) toenam. Dit gebeurde ook zodra de medische wetenschap een dam wist op te werpen tegen epidemieën en volksziekten. Toen zag men dat de geboorten op eenzelfde peil bleven, bepaald als ze waren door factoren die slechts op langere termijn veranderden. Door de sterk dalende sterfte nam echter het geboortenoverschot steeds grotere vormen aan. De bevolkingsexplosie die momenteel in de Derde Wereld wordt geconstateerd, kan worden toegeschreven aan een vergelijkbare ontwikkeling.

Ergens in de negentiende eeuw werd in Europa aan deze ontwikkeling een halt toegeroepen. Hiervoor is een aantal redenen te noemen: de gezinnen werden te groot, omdat door de verminderde kindersterfte een steeds groter aantal kinderen in leven bleef; bovendien steeg het inkomen per hoofd van de bevolking, zodat praktische overwegingen, in casu meer financiële mogelijkheden, de beslissing om minder kinderen te krijgen stimuleerden; ook leverde de wetenschap meer en betere voorbehoedsmiddelen en zorgden de urbanisatie en het wegvallen van traditionele denkbeelden voor acceptatie en gebruik van deze middelen. Het tijdstip waarop deze verandering zich voordeed, is van land tot land en van streek tot streek verschillend, maar het gevolg was dat ten slotte ook het geboortenpeil aanzienlijk daalde. Een nieuw evenwicht werd bereikt waarbij zowel sterfte als geboorte rond de 10 à 15% schommelden.

Wij willen nagaan of deze ontwikkeling zich ook in Kerkrade heeft voorgedaan en zo ja, wanneer. Men dient wel te bedenken dat bij dit soort analyses van geboorten- en sterftcijfers een belangrijke factor wordt veronachtzaamd, namelijk de leeftijdsopbouw van de bevolking. Een bevolking die een bevolkingspyramide vertoont met een brede basis, veel jonge mensen dus, zal automatisch een hoger geboortencijfer en een lager sterftcijfer hebben dan een oude bevolking. Tijdens het verdere onderzoek zal de eventuele verandering in de leeftijdsopbouw in de beschouwingen mee moeten worden betrokken. Vooral de periode van grote immigratie naar Kerkrade tussen 1900 en 1930 levert immers een relatief jonge bevolking op. Een vergelijking met de provincie als geheel en met de omliggende regio wordt geboden om de ontwikkelingen in Kerkrade meer reliëf te geven.

In Kerkrade ziet men dat in de achttiende eeuw het geboortencijfer boven de 35% ligt en het sterftcijfer rond de 30%. De plaats verkeert dan duidelijk nog in het stadium vóór de demografische revolutie. Halverwege de negentiende eeuw liggen de cijfers respectievelijk iets onder de

Tabel 7. Geboorten-, sterfte- en natuurlijke overschotcijfers in Kerkrade, 1740-1970 (in ‰)

Jaar	Geboorte		Sterfte		Overschot		Bron
	Kerkrade	Limburg*	Kerkrade	Limburg*	Kerkrade	Limburg*	
1740-1744	29						par. reg.
1755-1756	37		28		9		„
1760	37		33		4		„
1764	37		28		9		„
1768	35		24		11		„
1778	37		24		13		„
1783	38		35		3		„
1829	35		25		10		B.S., R.A.L.
1840	34		24		10		„
1849	32	30	23	24	9	6	„
1859	36	31	27	23	9	8	„
1869	33	31	24	22	9	9	„
1879	32	33	23	22	9	11	„
1889	37	30	22	19	15	11	G.D.D., C.B.S.
1899	46	32	22	18	24	14	„
1909	45	33	20	17	25	16	„
1920	35	30	15	15	20	15	„
1930	28	29	9	10	19	19	„
1947	27	28	8	8	19	21	„
1960	20	24	7	7	13	17	„
1970	13	19	10	7	3	12	„

* De Limburgse cijfers zijn ontleend aan: Heeren/van Praag, Van nu tot nul, pag. 41. Daar worden de gegevens naar vijfjaarlijkse periode opgesomd. Hier wordt de waarde weergegeven van de vijfjaarlijkse periode waarin het bewuste jaar ligt. Afrondingsfouten kunnen kleine verschillen veroorzaken. B.S., R.A.L. staat voor Burgerlijke Stand, Rijksarchief Limburg; G.D.D., C.B.S. staat voor de Gemeentelijke Demografische Documentatie van het C.B.S.

35 en 25 promille. Men dient overigens te bedenken dat er tussen 1783 en 1829 geen cijfers voorhanden zijn. De toegenomen medische kennis en de verbeterde hygiëne, alsmede een grotere voedselproductie hebben de sterftcijfers gedrukt. De kenmerken van de hierboven beschreven demografische transitie treden pas aan het licht na 1880; zowel voor Limburg als geheel als voor Kerkrade valt dan een toenemend geboortenoverschot te constateren. Opvallend is dat in de eerste periode van deze ontwikkeling dit overschot niet alleen door dalende sterftcijfers, maar ook door stijgende geboortencijfers wordt veroorzaakt. We zien hier dat het eerder geschetste model van de bevolkingsontwikkeling, al-

thans voor Kerkrade, niet geheel toepasbaar is. Eenzelfde constatering is in de Engelse historiografie gedaan: de sterftedaling als reden voor de sterke bevolkingsstijging bij industrialisering is overschat; even belangrijk is de stijging van de geboorten.²⁷ Hoe dan ook, voor de hier bestudeerde gemeente heeft de periode tussen het begin van de demografische overgang met ongeveer 10% geboortenoverschot naar de afsluiting van die ontwikkeling met weer eenzelfde overschot ruim zestig jaar in beslag genomen.

Ook voor Engeland, Zweden en geheel Nederland is een vergelijkbare tijdsspanne vastgesteld.²⁸ De daling van het sterftcijfer en als gevolg daarvan de daling van het geboortencijfer zijn in Limburg aanzienlijk later opgetreden dan in de rest van Nederland.²⁹ De oorzaken hiervoor zijn elders uitvoerig behandeld.³⁰

Voor dit onderzoek is echter met name het verschil tussen Kerkrade en Limburg interessant. De sterftcijfers volgen een ongeveer identieke ontwikkeling, maar de geboortencijfers zijn dermate anders dat een verklaring noodzakelijk is. Een stijging van het geboortenpeil is rond de eeuwwisseling zowel in Kerkrade als in Limburg voorgekomen, maar in Kerkrade is dit proces veel opvallender. Als na 1900-1910 de geboortencijfers beginnen te dalen, gebeurt ook dit in Kerkrade veel sneller dan in de rest van de provincie. Als resultaat hiervan wordt het grootste geboortenoverschot in Kerkrade in 1910 bereikt, terwijl dit in Limburg pas in 1947 het geval is (zie grafiek 6).

De bezwaren tegen het gebruik van ongecorrigeerde geboorten- en sterftcijfers zijn al vermeld. Deze kunnen er toe leiden dat, indien voor Kerkrade een ander beeld wordt geconstateerd dan voor de rest van de provincie, dit wordt veroorzaakt door bijvoorbeeld een andere leeftijdsopbouw of door een hoger percentage celibatairen. We kunnen de ver-

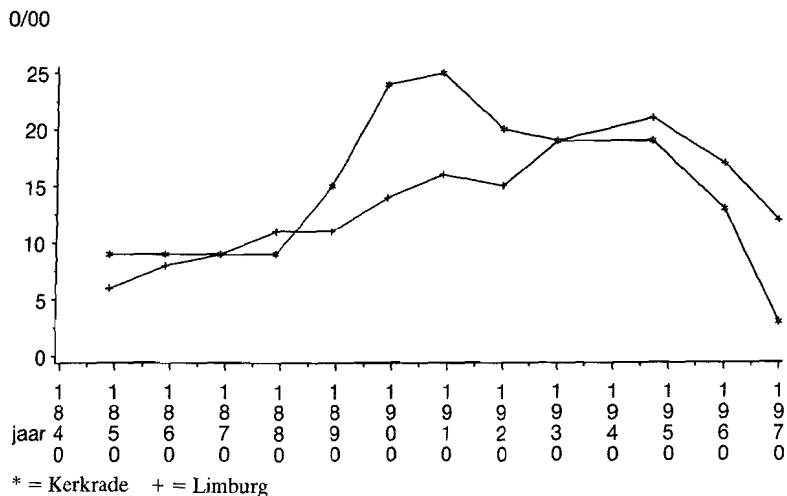
²⁷ Zie o.a. Ph. Deane and W.A. Cole, *British economic growth, 1688-1950*, Cambridge 1969, hfdst. III en N.L. Tranter, *Population since the Industrial Revolution. The case of England and Wales*, London 1978, hfdst. 3.

²⁸ E.W. Hofstee, De demografische ontwikkeling van Nederland sinds 1800, in: H.J. Heeren en Ph. van Praag, *Van nu tot nul. Bevolkingsgroei en bevolkingspolitiek in Nederland*, Utrecht/Antwerpen 1974, pag. 3.

²⁹ Zelfs binnen Europa behoorde Limburg tot de laatkomers wat betreft de daling van de vruchtbaarheid. A. Coale vermeldt Limburg bij de zes, respectievelijk zeven regio's met zeer hoge vruchtbaarheid in 1870 en 1900. Zie A. Coale, The decline of fertility in Europe from the French revolution to World War II, in: S.J. Behrman (ed.), *Fertility and family planning. A world view*, Ann Harbor 1969, pag. 3-24, aldaar pag. 13.

³⁰ Hofstee, o.c., pag. 72.

Grafiek 6. Geboortenoverschot Limburg en Kerkrade

schillen in de aantallen gehuwden uitschakelen door het aantal geboorten slechts te betrekken op het aantal gehuwde vrouwen.³¹ In tabel 8 is dit gebeurd. Kerkrade wordt er vergeleken met de omliggende regio en de provincie als geheel. Ook met deze “gecorrigeerde” maat voor huwelijksvruchtbaarheid komt men tot eenzelfde beeld als aan de hand van de ruwe geboortencijfers. Kerkrade heeft aanvankelijk een bedui-

Tabel 8. Huwelijksvruchtbaarheid (aantal geboorten per 1.000 gehuwde vrouwen) Kerkrade, Oostelijke Mijnstreek en Limburg

	1885	1910	1930	1960
Kerkrade	262	295	149	83
Oostelijke Mijnstreek	204	246	183	109
Limburg	204	221	192	125

Bron: Engelen, *Fertiliteit*, pag. 90 en 234.

³¹ Deze maat is gehanteerd in Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg, 1850-1960*, Assen/Maastricht 1987.

dend hogere vruchtbaarheid dan de provincie, maar tussen 1910 en 1930 komt er een duidelijke omslag naar voren. Nu zijn de echtparen in de hier bestudeerde plaats aanzienlijk minder vruchtbaar dan hun provinciegenoten. Opvallend is voorts dat de hele Oostelijke Mijnstreek hetzelfde beeld vertoont als Kerkrade, zij het minder uitgesproken.

Is de aanwezigheid van gestichtsbevolking dan van invloed geweest? Uit tabel 9 is af te lezen dat de veel grotere relatieve gestichtsbevolking van Kerkrade tussen 1889 en 1909 onder overigens gelijkblijvende omstandigheden eerder minder geboorten zou hebben moeten opleveren. Dat is niet gebeurd. Ook de daling van het geboortencijfer in de eerste helft van de twintigste eeuw is niet veroorzaakt door een stijging van het aantal celibitair. Integendeel, tegelijk met het geboortencijfer daalt ook het percentage van de bevolking in gestichten.

Tabel 9. Gestichtsbevolking in Kerkrade, Zuid-Limburg en Limburg in % van de bevolking

	1889	1899	1909	1920	1930	1947
Kerkrade	11,1	10,0	6,9	4,2	3,3	3,9
Zuid-Limburg	4,4	4,6	4,7	3,7	3,3	3,6
Limburg	4,3	5,0	5,7	4,9	4,5	4,2

Bron: J. Wachelder, Het geboorte-overschot in Limburg in de laatste eeuw, in: *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg II* (1956), pag. 65-97, aldaar pag. 96-97.

De verklaring voor het in vergelijking met de rest van de provincie ander geboortenpatroon in Kerkrade zal dus in andere dan puur demografische factoren moeten worden gezocht. Tussen 1886 en 1930 oefent Kerkrade grote aantrekkingskracht uit op immigranten. Behalve in de vijfjaarlijkse periode rond de eerste wereldoorlog, 1916-1920, is er een vestigingsoverschot. Dit is zelfs erg groot tussen 1900 en 1915 als er bijna 8.000 mensen meer komen dan gaan. De mijnbouw en haar toeleveringsbedrijven scheppen een toenemend aantal arbeidsplaatsen. Waarschijnlijk trachten vooral jongere mensen in deze bedrijfstak emplooi te vinden.

Dit had twee gevolgen voor de geboortencijfers. In de eerste plaats trouwt men meer en jonger. Brabant en Limburg gaan de moderne pe-

riode in met een lage huwelijksfrequentie en een hoge huwelijksleeftijd.³² In de landbouwgebieden probeert men versnippering van de bouwgrond tegen te gaan en arbeidsplaatsen voor de jonge bevolking veilig te stellen. Een beperking van het kindertal is daarom onvermijdelijk en laat trouwen de enige betrouwbare en toegestane mogelijkheid. Kerkrade nu komt al vrij snel in een industrialisatieproces terecht, waarbij dit oude voortplantingspatroon wegvalt en er dus meer kan worden getrouwd.

Tabel 10. Gehuwde vrouwen als percentage van alle vrouwen boven 14 jaar

	1885	1910	1930	1960
Kerkrade	49	61	63	68
Oostelijke Mijnstreek	47	50	58	66
Limburg	48	48	50	61

Bron: Engelen, Fertilititeit, pag. 92 en 236.

Tabel 10 leert dat in Kerkrade een steeds groter percentage vrouwen gehuwd is, waarmee een voorwaarde is geschapen voor een hoger geboortencijfer. In de tweede plaats worden binnen de huwelijken meer kinderen geboren (zie tabel 8). Voor een deel is dit uit het op jongere leeftijd trouwen te verklaren. Zo liet Wachelder zien dat het percentage gehuwde vrouwen beneden de 25 jaar in Kerkrade tussen 1879 en 1947 stijgt van 5,6 naar 14,1.³³ Naarmate vrouwen de 40 à 50 jaar naderen, neemt hun vruchtbaarheid af. De jeugdige bruiden uit Kerkrade brengen een groter gedeelte van de periode, waarin ze maximaal vruchtbaar waren, binnen het huwelijk door. Overigens ziet men ook in tabel 10 dat Kerkrade als koploper van de Oostelijke Mijnstreek fungeert en dat deze regio de gehele twintigste eeuw een “moderner” huwelijkspatroon vertoont dan de provincie als geheel.

De hogere geboortencijfers te Kerkrade tussen ongeveer 1885 en 1925 zijn daarmee verklaard door een mengeling van economische en menta-

³² Hofstee, o.c., pag. 72.

³³ J. Wachelder, Het geboorteniveau in Limburg, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg VI* (1962), pag. 21-102, aldaar pag. 70-71.

le factoren die op hun beurt het gevolg zijn van de opkomst van de mijnindustrie. Van dezelfde aard is de verklaring voor de geboortendaling die eveneens sneller verloopt dan voor de provincie als geheel. De geboortencijfers dalen tussen 1900 en 1970 voor Kerkrade en Limburg met respectievelijk 33 en 13%. Ook hier blijkt de andere structuur van Kerkrade. Een groot gedeelte van de bevolking bestaat uit immigranten; in de beroepsverdeling te Kerkrade overwegen de niet-agrarische beroepen nadrukkelijk. Zo is in 1930 slechts 2,1% van de mannelijke bevolking in de landbouw werkzaam;³⁴ de gemeente kent in de loop van de twintigste eeuw een duidelijke verstedelijking. Dit is het tegenovergestelde van de situatie in de gemiddelde Limburgse gemeente, die moet worden omschreven als klein, landbouwgericht en met een grote autochtone bevolking. Daarom hebben traditionele denkbeelden omtrent voortplanting in het geïndustrialiseerde en verstedelijkte Kerkrade minder lang standgehouden dan in de rest van Limburg.

We zagen reeds dat het aantal jong gehuwde vrouwen aanmerkelijk hoger is dan in de rest van Limburg. Daarin kan geen verklaring liggen voor een lager geboortecijfer na 1920. Toch is de huwelijksvruchtbaarheid zeker vanaf die tijd aanzienlijk lager. Binnen de huwelijken heeft te Kerkrade dus eerder beperking van het kindertal plaatsgevonden. Kennis van voorbehoedmiddelen en aanvaarding van de toepassing ervan worden hier duidelijk eerder aangetroffen dan in de gehele provincie Limburg.

Een nieuw interessant onderzoeksgebied dient zich hier aan. Het is onwaarschijnlijk dat Kerkrade alleen een voorhoedefunctie heeft vervuld. Het verdient aanbeveling na te gaan in hoeverre de plaats zich van haar omgeving onderscheidde op sociaal, psychologisch, religieus en cultureel gebied. Of daardoor ook het omringende platteland werd beïnvloed, en in hoeverre, is een vraag die dan in het logische volgt.

Slotopmerkingen

Het bevolkingsverloop van Kerkrade is op zichzelf niet bijzonder opzienbarend. De plaats laat de stereotiepe ontwikkeling zien die reeds zo vaak in West-Europa is geconstateerd: een aarzelende ontwikkeling in de zeventiende eeuw met nu eens een lichte daling, dan weer een stagnatie of lichte groei van de bevolking. Dan geleidelijke groei, geduren-

³⁴ Zie de aangehaalde studies van J. Wachelder.

de de gehele achttiende eeuw, versnellend in de negentiende eeuw, op zijn hoogtepunt in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Toch zijn er uit de bevolkingsontwikkeling interessante vragen te halen over andere aspecten van de geschiedenis van Kerkrade. Allereerst dient echter met grotere zekerheid te worden vastgesteld hoe het bevolkingsverloop in de tweede helft van de zeventiende eeuw is geweest. Is, zoals hier wordt beweerd, de Spaanse vermelding die wordt gesteund door de geboortencijfers juist, of moet men zich verlaten op de aantallen communicanten? Onopgelost, maar verder toegespitst, is de vraag waarom in Kerkrade reeds aan het einde van de zeventiende eeuw een gestage groei van de bevolking optreedt, terwijl dit in grote delen van Europa pas gebeurt in de loop van de achttiende eeuw. Welke factoren zijn hier van invloed? Hoe moet vervolgens het verschil tussen de zeventiende en achttiende eeuw worden verklaard? We zagen immers een in vergelijking met de achttiende eeuw geringe gevoeligheid voor crises in de zeventiende eeuw en een hoger huwelijkspeil in de achttiende eeuw. Om deze vragen nader tot een oplossing te brengen, is het nodig meer gedetailleerde demografische informatie te verkrijgen, bijvoorbeeld door middel van een gezinsreconstructie. Bovendien moet het inzicht in de economische structuur en sociale stratificatie van Kerkrade worden vergroot.

In de negentiende en twintigste eeuw valt de snelle modernisering van Kerkrade op, vooral nadat de plaats een mijnstad is geworden. Er wordt meer en jonger gehuwd en het kindertal binnen het huwelijk is aanzienlijk lager dan in de rest van de provincie Limburg. Voor een deel is dit te verklaren door grote groepen immigranten. Welke gevolgen dit voor de autochtone bevolking heeft gehad, is onduidelijk. Ook weten wij niet of de oude en nieuwe opvattingen met elkaar in botsing kwamen. Wellicht zijn de cijfers over huwelijks- en voortplantingsgedrag een gemiddelde van twee deelpopulaties: de oorspronkelijke inwoners van Kerkrade enerzijds en de immigranten anderzijds. Er dient zich hier een boeiend onderwerp aan voor een historisch-sociologische studie. Tenslotte bleef de vraag open naar de relatie van de stad met de omliggende streek, maar ook van de Mijnstreek als industriële kern met het agrarische achterland.

Het uitspreken van de hoop dat op een aantal van de hier geformuleerde vragen door nader onderzoek antwoord kan worden gegeven, is natuurlijk de slotopmerking van deze bijdrage.